

Den nazistiska raspolitiken – ”en förolämpning mot majoriteten av det tyska folket”

1930-talets föreställningar om vetenskap, politik, kultur och ras i det svensk-tyska samarbetet inom folkminnes- och folklivsforskningen

Petra Garberding

I Skandinavien anser man allmänt den tyska raspolitiken förfelad, i det man bygger på rasteorier som icke [är] tillräckligt vetenskapligt underbyggda. Att bygga det hela på teorien om den nordiska rasens överlägsenhet, anser vi här för ett fel bland annat emedan den nordiska rasen icke kan ha spelat den roll som teorien menar och emedan den nordiska rasen icke såsom sådan är bättre än de andra europeiska raserna, vilket vi vet genom självkänedom. Att då sätta den över alla andra raser i Tyskland, då den ju avgjort är i minoritet där, betyder ju faktiskt en förolämpning mot majoriteten av [det] tyska folket, en alldeles onödig och orättvis förolämpning.¹

Så skrev folkminnesforskaren Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952) 1935 till sin tyske kollega Karl Kaiser (1906–1940) i Greifswald.² Han skrev dessa rader som en motive-ring till varför han och flera av hans svenska kollegor var skeptiska till en inbjudan till en internationell kongress med temat ”Haus und Hof” på sommaren 1936, anordnad av den nazistiska organisationen *Nordische Gesellschaft* i samarbete med det tyska vetenskapsrådet (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*, DFG).³ von Sydow misstänkte att nordborna skulle visas upp som något slags ”utställningsföremål” och representanter för den så kallade ”nordiska rasen”. Detta ogillades av honom och flera av hans skandinaviska kollegor. De hade träffats i Köpenhamn två månader tidigare och diskuterat inbjudan till kongressen.⁴ Inbjudan kom vid en tid då folkminnes- och folklivsforskarna var i full gång med

att försöka åstadkomma ett mer organiserat internationellt samarbete. En första inblick i arkivmaterial i Sverige och Tyskland visar att de svenska folklivsforskarna var mycket drivande i organisationen av det internationella samarbetet. Visserligen var många nätverk redan etablerade långt innan 1930-talet, men svenskarna tog initiativ till att skapa nya internationella organisationer och drev arbetet framåt. Så hade till exempel Carl Wilhelm von Sydow kallat en grupp internationella vetenskapsmän till en sagokongress i Lund i november 1935, där man inte enbart avhandlade sagoforskning, utan även grundade ett internationellt förbund för folklivsforskning (*Internationaler Verband für Volksforschung/ International Association for Folklore and Ethnology*, se även Bringéus 2008:123–128). Vid mötet i Lund var Karl Kaiser med som representant för den tyska atlasen för folklivsforskning (*Atlas der deutschen Volkskunde*, ADV).⁵

Denna artikel är en del av mitt pågående forskningsprojekt med titeln ”Vetenskap och politik: samarbete mellan svensk och tysk etnologi 1930–1960”.⁶ Eftersom projektet är i sin linda är denna artikel tänkt som en första inblick i ämnet och inte som en presentation av färdiga resultat. Projektet bygger på studier av arkivmaterial i bland annat Sverige och Tyskland och på intervjuer med etnologer som antingen själva har upplevt en del av

forskningsperioden eller har träffat aktörer från den tiden.

Materialet till denna artikel har hämtats från Carl Wilhelm von Sydows brevsamling i Lunds universitetsbibliotek, Carl Wilhelm von Sydows samling på Etnologiska institutionen och Folklivsarkivet i Lund (LUF), från Institutet för språk och folkminnen i Uppsala (ISOF), från Sigurd Erixons samling i Nordiska museets arkiv i Stockholm, från Tyska visarkivet i Freiburg (*Deutsches Volksliedarchiv*), från Universitetsarkivet i Greifswald och från Riksarkivet i Berlin (Bundesarchiv). Korrespondensen mellan Kaiser och von Sydow fördes på svenska och på tyska: Kaiser skrev på tyska till von Sydow och von Sydow skrev på svenska till Kaiser.

Artikeln syfte är att ge ett exempel på hur etableringen av ämnena folkminnesforskning och folklivsforskning under 1930-talet i Sverige och i Tyskland influerades av olika föreställningar om vetenskap, politik, kultur och ras. Vilka forskar- och lärarpositioner blev möjliga utifrån dessa föreställningar? Hur skulle en ”god” forskare vara? Styrningen av vetenskapen i Nazityskland är ett extremt exempel på hur vetenskapen kan ställas i nationalstatens intresse och bli ett redskap för politik. Hur gick idén om ”objektiv vetenskap” ihop med politiseringen av vetenskapen i Nazityskland och hur påverkade det samarbetet mellan svenska och tyska folkminnes- och folklivsforskare? Artikeln ska ge en inblick i hur två forskare i sin korrespondens tolkade det vetenskapliga och det politiska: var drog de gränsen?

Korrespondensen mellan Karl Kaiser och Carl Wilhelm von Sydow har valts som källmaterial eftersom korrespondensen visar olika föreställningar om vetenskap, politik, kultur och ras. von Sydow är en känd profil i den svenska etnologiska forskningen. Vanligtvis kategoriseras han som folklorist, det vill säga hans huvudsakliga forskningsområde var folkminnen. 1939 tilldelades han profes-

sors namn och under åren 1940–1944 erhöll han en personlig professur i Lund (Bringéus 2006). Han var också en starkt drivande kraft i folkminnes- och folklivsforskarnas internationella samarbete och hade ett stort internationellt nätverk. Bland sina tyska kollegor hyste von Sydow särskild respekt för tre personer, som han även hade intensiv kontakt med: John Meier (1864–1953), professor i tyska i Basel och sedan grundare och ledare för det Tyska folkvisearkivet (*Deutsches Volksliedarchiv*, DVA) i Freiburg, Lutz Mackensen (1901–1992), professor i tyska i bland annat Greifswald, Riga och Gent, och Karl Kaiser, docent i Volkskunde i Greifswald och ledare för Pommerns folklivsarkiv (*Archiv für Pommersche Volkskunde*).⁷ Förmodligen kom Carl Wilhelm von Sydow i kontakt med Karl Kaiser genom Lutz Mackensen, som var Kaisers handledare på doktorsavhandlingen.

Karl Kaiser hade studerat tysk filologi (som här inkluderade nordisk filologi och folklivsforskning), romansk filologi, historia och teologi i Frankfurt/Main, Wien och Greifswald. Efter sin disputation 1930 var Kaiser verksam som assistent vid huvudkontoret för ADV fram till 1933, då han tog över ledningen för Pommerns folklivsarkiv. En av hans viktigaste uppgifter var att åstadkomma en atlas över Pommerns folkkultur, vilken han gav ut 1936 (*Atlas der Pommerschen Volkskunde*). Kaiser var en omtyckt lärare i Greifswald och beskrivs i eftermälen som en av de forskare som ”klarade av språnget från germanistiken till en nutids- och socialhistoriskt orienterad folklivsforskning” (Brückner/Beitl (red. 1983:21), cit. efter Dröge 1993:31). Eftersom Volkskunde etablerades i Tyskland först under 1930-talet som universitetsämne, hade många Volkskundler vid den tiden en bakgrund i bland annat filologi, historia, teologi och arkeologi. I Tyskland hade nazismen stor betydelse för ämnets framväxt eftersom det skulle värnas om den ”tyska folkkulturen” i större utsträckning än tidigare och ämnet

blev ett viktigt redskap i de tyska försöken till upprättelse under 1930-talet. Volkskunde spelade en central roll i försöken att belägga rasteorier och föreställningar om ”den tyska och den nordiska rasen” som de ”överlägsna raserna” (se bl.a. Jacobeit/Lixfeld/Bockhorn 1994).

Den i artikeln analyserade korrespondensen skrevs under 1930-talet, en period då folklivs- och folkminnesforskningen i väsentliga delar handlade om att befästa nationalstaten och försöka hitta belägg för nationernas ursprung och uttryck för deras ”olika karaktärer” (Lilja 1996:31ff; Schmoll 2009:37ff). Nationen ses i denna artikel som en ”föreställd gemenskap” och som något som skapas genom föreställningar och berättelser om en gemensam kultur, ett gemensamt språk och ett gemensamt ursprung (Anderson 1988:14–17). Folklivsforskningen under 1900-talets första hälft påverkades av idéer om att nationella kulturer skulle vara hotade av moderna företeelser, som exempelvis industrialiseringen och teknologiseringen av samhället. På så sätt präglades 1930-talets folklivsforskning av intensiva diskussioner kring insamling och kartläggning av kulturella uttryck (Lilja 1996). Kultur beskrivs under denna period ofta på ett statistiskt sätt. Den sågs snarare som ett tillstånd än som en process. Kultur kunde framställas som något stabilt, som ”något enkelt avgränsbart, socialt homogent” och ”präglat av ett inre logiskt sammanhang” samtidigt som forskarna ville synliggöra skillnader mellan olika ”folk” (Öhlander 2005:15). Forskare, som beskrev kultur som en process eller en ”smältdegel” av olika kulturella uttryck, kunde bli ifrågasatta, särskilt i Nazityskland. Karl Kaiser är ett exempel på en forskare som blev kritiserad för sin uppfattning av kulturbegreppet.

I Nazityskland användes kultur och ”ras” ofta synonymt. ”Rastillhörigheten”, som nazisterna ansåg att man föddes in i, styrde således även över vilken ”kultur” man ”hade” (se

bl.a. Rosenberg 1938). Rastänkandet spelade en betydelsefull roll i många länder alltsedan 1800-talet och byggde i grund och botten på föreställningen att en människas personlighet ”på något sätt är kopplad till ärftliga egenskaper som systematiskt varierar mellan ’raserna’ och härigenom kan raser få en sociologisk betydelse även om de inte existerar ’objektivt’” (Hylland Eriksen 2000:13). Jag betraktar ras som en social och kulturell konstruktion och artikeln ska ge några exempel på hur två forskare använder sig av rasbegreppet och vilken betydelse dessa tolkningar hade för det vetenskapliga samarbetet. I artikeln skiljer jag mellan en rasdiskurs och en rasistisk diskurs. Med det första menas artikuleringer av ett mer ”allmänt” rastänkande, det vill säga föreställningar om att människor tillhör olika raser utan att raserna värderas eller rangordnas, något som också i Sverige var allmänt accepterat under 1900-talets första hälft. Inom en rasistisk diskurs upprättas däremot hierarkier mellan raserna och vissa raser nedvärderas till förmån för andra.

Ett annat centralt begrepp är antisemitism. Här kan begreppet inte diskuteras mer ingående, men artikeln utgår från sociologen Helen Feins definition av antisemitism, som hon beskriver som

a persisting latent structure of hostile beliefs toward Jews as a collective manifested in individuals as attitudes, and in culture as myth, ideology, folklore, and imagery, and in actions – social or legal discrimination, political mobilization against Jews, and collective or state violence – which results in and/or is designed to distance, displace, or destroy Jews as Jews (Fein 1987:67).

I den här analyserade korrespondensen förekommer bland annat betydelsestrider kring vad judiskhet är, vad judiska forskare bör forska om och huruvida de ska få delta i det internationella samarbetet eller ej. Många gånger rör samtalen sig över gränsen till antisemitismen, men det förekommer även motstånd mot antisemitiska praktiker.

Kunskapsproduktion som diskursiv process
 Artikeln tar sin utgångspunkt i tanken att ingen kunskap produceras i ett tomrum, utan all forskning influeras mer eller mindre av politiska, ekonomiska och sociala sammanhang. Forskare har stort inflytande på vilken kunskap som anses vara legitim och sann, vad som accepteras som ”god och viktig kunskap” i ett samhälle. Vetenskapens uppgift är att producera ny kunskap, det vill säga sanningar som kan omsättas i samhället. Under de senaste årtiondena har vetenskaplig kunskapsproduktion blivit alltmer kritiserad och ifrågasatt. Medan den ofta tidigare har beskrivits som en hierarkiskt organiserad process och en relativt ensidig kommunikation från experten till amatören, betraktas vetenskaplig kunskapsproduktion idag snarare som ett samspel mellan olika samhälleliga aktörer, medier och forskare (Dietzsch et al. 2009:10–11).

Kunskapsproduktion är alltid förknippad med makt. Det finns inget kunskapsfält som inte samtidigt förutsätter och konstitueras av maktrelationer och det finns inte någon maktrelation utan motsvarande kunskapsfält. Varje samhälle och varje tidsperiod har sina ”sanningsregimer”, det vill säga vad som hålls för sant eller osant. Sådana sanningar ses ofta som ”självklara” och ”naturgivna” (Foucault 1980:131). Det är just detta ”självklara” och ”naturgivna” som analyseras i denna artikel. Här handlar det om att undersöka med hjälp av vilka praktiker kunskap skapades och upprätthölls. Artikeln utgår ifrån att all kunskapsproduktion sker genom diskursiva processer. Med det menas de sätt som människor skapar mening på och hur de strider om mening och sanning (Foucault 1981:260). Det betyder att det inte bara finns en sanning, utan att olika aktörer hela tiden strider om sanningen och vad som bör betraktas som sant, någonting som i hög grad präglar den akademiska kunskapsproduktionen. Texterna, som forskarna skriver, visar dessutom tydligt behovet att legitimeras den vunna kunskapen genom att

förmedla den till andra.

För att analysera förhållandet mellan vetenskap och politik är empiriska textstudier en lämplig metod för att komma åt hur mening skapas och organiseras. Därför ska korrespondensen undersökas med hjälp av en kritisk diskursanalys som är inspirerad av den österrikska lingvisten Ruth Wodak (se Wodak 1996; Wodak et al. 1998). Denna form av diskursanalys kan på individ- och samhällsnivå visa hur mening skapas och organiseras och vilka strider som pågår kring meningsskapandet. I enlighet med Wodak betraktar jag språk som en form av handling, varigenom människan kan påverka världen, och som är socialt och historiskt situerad (Wodak 1996:15). Detta slags diskursanalys gör det möjligt att undersöka hur man inspirerade varandra över nationsgränser i forskning och lära, vilka uppfattningar som fanns om vetenskap, politik, kultur och ras och hur dessa idéer kom till uttryck inom den högre utbildningen.⁸ Viktigt är att undersöka varje text i sin kontext. Med kontext menas att varje text har producerats och distribuerats i olika historiska, sociala och ekonomiska sammanhang. Varje text är också skriven för en viss adressat eller en viss publik. Alla texter ingår dessutom i icke-språkliga, institutionella sammanhang. Ingen text existerar utan andra texter: man kan här även tala om intertextuella kedjor, där olika begrepp förs vidare hela tiden för att dyka upp i nya sammanhang (Fairclough 2010:95).

Vetenskapens politisering i Nazityskland

Under hösten 1935 blev von Sydow alltmer bekymrad över utvecklingen i Tyskland. Han såg med oro hur forskare som han uppskattade blev avskedade eller förflyttade och ersattes av andra, vilkas vetenskapliga förmåga han inte bedömde som likvärdig. Under sommaren hade Nordische Gesellschaft bjudit in flera svenska folklivsforskare till den tidigare nämnda kongressen ”Haus und Hof” och von Sydow hade accepterat att arbeta med

det förberedande utskottet, fastän han själv inte kunde vara med på kongressen. Även Sigurd Erixon och Herman Geijer deltog i förberedelserna för kongressen. Under hösten 1935 frågade Karl Kaiser Herman Geijer hur det förhöll sig med kongressen och vilka som skulle delta, vilket föranledde von Sydow att skriva ett långt och öppet brev om sina bekymmer till Kaiser. I brevet förklarade von Sydow problemen med det fortsatta samarbetet med tysk vetenskap och varför han själv och flera av hans svenska kollegor var tveksamma till att delta i kongressen "Haus und Hof". Han inleder sin skrivelse med att betona betydelsen av samarbetet mellan Sverige och Tyskland, eftersom det finns – utöver gamla släktskaps- och vänskapsband – speciella skäl för svenska folkminnesforskare att samarbeta med Tyskland: det är i Tyskland som man ska söka "traditionssammanhang" eftersom de båda länderna har ett gemensamt germanskt förflutet.⁹ För att kunna hitta gemensamma germanska rötter behövs ett samarbete mellan länderna. von Sydow:

Låt vara att det någorlunda germanska traditionsområdet i Tyskland är tämligen litet, medan man snart både söderut och österut stöter på en germaniserad befolkning som har en stor del av sina traditioner från icke germanska källor, så är sammanhanget norrut dock odisputabelt.¹⁰

Beskrivningen *germaniserad befolkning* visar att det germanska här inte nödvändigtvis behöver vara något man föds in i, utan det kan också vara något som man socialiserar in i: så finns det alltså *söderut* och *österut* en *germaniserad befolkning* som ursprungligen inte hade germanska rötter. Substantivet *traditioner* tyder på att det *germanska* här används som ett kulturellt begrepp och inte som ett rasbegrepp: den germanska kulturen är något som man även kan anamma i efterhand. Utsagan förblir dock ganska vag, eftersom det inte nämns några konkreta platser eller grupper. Med denna uppfattning skilde von Sydow sig från den gängse föreställningen i

Nazityskland, enligt vilken det germanska var tätt förknippat med "härstamning" och "rastillhörighet" (se Rosenberg 1938). Att lära sig germanska traditioner ansågs vara omöjligt för människor som inte var födda och uppvuxna inom "en germansk kultur". Att det i östra och södra Europa fanns kulturer blandade med det germanska var något som naziregimen aldrig kunde acceptera.

von Sydow varnade i sitt brev för att vetenskapen skulle bli lidande om Sverige och Tyskland isolerades från varandra. Av brevet framgår att han såg det som en stor fara. När det gällde "Haus und Hof"-kongressen, betonar han att han genast var beredd till samarbete – fastän det inte var hans eget forskningsområde – eftersom det finns mycket forskning om ämnet i Sverige. Det visade sig dock vara svårt att hitta kollegor som ville delta i kongressen. Som ett skäl nämner han att några kollegor redan hade planerat att delta i en arkeologkongress i Oslo samma sommar och några andra skulle till en kongress i Edinburgh. Här beklagar von Sydow att Nordische Gesellschaft inte har hört sig för mer hos "fackmän" innan de planerade sin kongress och att tiden och kongressens tema hade planerats utan närmare samarbete med experter på området. Ett annat skäl för svenskarnas ointresse var dock även den vetenskapliga utvecklingen i Tyskland, som man enligt von Sydow såg med en viss misstänksamhet på. Som exempel nämns i brevet att några kollegor hade varit närvarande vid en museiinvigning i Bremen, där bland andra Hermann Wirth talat.¹¹ Han var enligt von Sydow och flera av hans svenska kollegor en "charlatan" som inte producerade någon seriös vetenskap. Wirth poängterade vid denna invigning att nu skulle "den vetenskapliga sanningen [...] rätta sig efter tyska folkets vilja", något som de nordiska forskarna upplevde som "ytterst obehaglig".¹² von Sydow är oroad över att vetenskapsmän som Wirth i Tyskland anses som ett "stort ljus", vilket för honom och hans kollegor snarare är ett

”degenerationstecken”. von Sydow nämner flera liknande exempel av vetenskapliga föredrag och publikationer som han och hans kollegor bedömer som undermåliga och som har lyfts fram i Tyskland som god vetenskap. Han menar att de tyska universiteten i dessa fall antingen ”saknar sakkunskap” eller så har ”moralen [...] sjunkit i så oerhörd grad”.¹³

Enligt von Sydow hade riksantikvarien Sigurd Curman (1879–1966), som satt i den förberedande kommittén, anmärkt att han inte kunde delta i en internationell kongress som ”Haus und Hof”, där judiska kollegor inte var välkomna. von Sydow hade då sagt till Curman, att det här snarare handlade om en ”intergermansk” och inte en ”internationell” kongress och menat att ”dessutom vore det inte stor anledning” att finna judiska vetenskapsmän som forskat om det germanska huset. Intressant är hur von Sydow gör skillnad mellan internationell och intergermansk. Han argumenterar utifrån en gängse rasdiskurs, där det judiska exkluderades ur det germanska. På så sätt skulle man inte förvänta sig att judar forskade om germansk kultur, utan de skulle snarare forska om sin egen kultur. Därför behövde de inte heller bjudas in till kongressen.

”Här är nu också verkligen en sak som är något ömtålig för oss nordbor”, skriver von Sydow sedan och fortsätter:

Vi har ingen judefråga hos oss därför att antalet judar är i jämförelse med Tyskland ringa, och då de judesläkter vi har är till en stor del goda släkter av den västliga sorten, alltså med jämförelsevis god ras.

I detta citat kategoriseras judar på olika sätt. Det judiska definieras som en ras och inte som en religion, men här argumenteras det även utifrån en dåtida gängse rasistisk diskurs. von Sydow menar att man i Sverige inte har något ”problem” med judarna eftersom de inte är så många. Han använder här begreppet *judefråga*, vilket också var vanligt i nazistiskt språkbruk.¹⁴ Ett annat skäl till varför judarna i Sverige inte utgör ett problem är att de tillhör

till en stor del goda släkter av den västliga sorten. Här skapas en hierarki mellan olika judar: de *västliga* som tillhör goda släkter och därmed är av *god ras* och – vilket inte nämns explicit – judarna från Östeuropa som enligt denna beskrivning tillhör den ”sämre rasen”. Här argumenteras på ett liknande sätt som nazisterna brukade göra, dock med en skillnad: det konstrueras en skillnad mellan ”goda judar av god ras” och ”sämre judar av dålig ras”. I nazistiskt språkbruk beskrevs alla judar på ett negativt sätt, men även här kategoriserades östjudarna som de ”sämsta raserna”.

Tidigare svensk forskning om antisemitism visar att von Sydow här ger uttryck för en dominerande diskurs i 1930-talets Sverige. Så har till exempel historikerna Karin Kvist Geverts och Martin Byström i sin forskning om svensk flyktingpolitik före och under andra världskriget kommit fram till slutsatsen att svenska medier och myndigheter gjorde skillnad i teori och praktik mellan judar från Väst- och Östeuropa. När det gällde ”västjudarna”, så prioriterades framför allt judar av nordisk härkomst bland flyktingarna eftersom de ansågs tillhöra ”broderfolken”, den nordiska gemenskapen, och på så sätt kände personalen på svenska myndigheter ett större ansvar för dem. När det gällde judar från öst så diskriminerades dessa ”dubbelt” enligt Karin Kvist Geverts, eftersom icke-judar från Östeuropa föredrogs före judarna från östeuropeiska länder. De sistnämnda sågs som mer ”främmande” och svårare att assimilera i det svenska samhället (Kvist Geverts 2008:154 och Byström 2006:80ff).

I sitt brev uttrycker von Sydow därefter en ambivalens gentemot den tyska judepolitiken: å ena sidan förstod han att det var ”en nödvändig sak för Tyskland att störta judarnas maktställning i landet”, å andra sidan kunde man ”ifrågasätta” tillvägagångssättet.¹⁵ Han tillägger att ”många nordiska medborgare har en helt annan syn på saken” och att de ser med ”misstro [...] på allt tyskt”. von Sydow

befinner sig mellan två fronter: å ena sidan stödjer han den tyska politiken, å andra sidan inte, å ena sidan håller han med sina kritiska nordiska kollegor, å andra sidan inte. Även Nils-Arvid Bringéus nämner von Sydows ”vacklande hållning” till Nazityskland. Till exempel beskrev von Sydow 1936 i ett brev till kollegan Séamus Ó Duilearga Hitler som ”en av Europas allra störste män”, men kritiserade samtidigt nazisternas behandling av vetenskapen (Bringéus 2006:183–185).

Korrespondensen mellan von Sydow och Kaiser visar att olika tolkningar av rasbegreppet spelade en betydande roll för det internationella samarbetet. Enligt von Sydow hade man i Skandinavien en annan syn på ras än i Tyskland. Jag vill här återkomma till citatet i artikelns inledning:

Här kommer dessutom en annan rassympunkt fram. I Skandinavien anser man allmänt den tyska raspolitiken förfelad, i det man bygger på rasteorier som icke [är] tillräckligt vetenskapligt underbyggda. Att bygga det hela på teorin om den nordiska rasens överlägsenhet, anser vi här för ett fel, bland annat emedan den nordiska rasen icke kan ha spelat den roll som teorien menar och emedan den nordiska rasen icke såsom sådan är bättre än de andra europeiska raserna, vilket vi vet genom självkänedom. Att då sätta den över alla andra raser i Tyskland, då den ju avgjort är i minoritet där, betyder ju faktiskt en förolämpning mot majoriteten av tyska folket, en alldeles onödig och orättvis förolämpning. Men även om teorien vore riktig, nämligen att Tysklands övriga raselement vore mindervärdiga i jämförelse med den nordiska, så medför en sådan förkunnelse att medlemmar av de andra raserna vill spela nordiska, d.v.s. ett falskspeleri, ett Renegatenthum av skadligaste art blir följden. Vi skandinaver vill inte låna oss till att understödja den sortens ting.¹⁶

von Sydow försöker här att argumentera utifrån en vetenskaplig ståndpunkt: rasteorierna är inte tillräckligt vetenskapligt belagda för att kunna få sådana politiska konsekvenser. Han ifrågasätter i synnerhet teorin om den *nordiska rasens* överlägsenhet. Enligt honom är han inte ensam om detta: detta ifrå-

gasätter även många nordbor på grund av *självkänedom*. Här sätts det nordiska in i ett rassammanhang: nordiskhet är något som man föds till och därför har också nordbor bättre kännedom om den *nordiska rasen* än vad människor med annan bakgrund har. På grund av sin tillhörighet till den nordiska rasen ansåg många nordiska forskare dessutom att de hade tolkningsföreträde när det gällde vad nordisk kultur skulle innebära. Här är det intressant att anmärka att uppfattningen av det nordiska som ett essentiellt begrepp och en raskategori ledde till motstånd mot nazismens raspolitik. Eftersom nordborna såg sig själva som experter på nordisk ras och kultur, reagerade många svenska forskare starkt på att tyska forskare och politiker ville uttala sig om vad det nordiska skulle vara. Reaktionen på Nordische Gesellschafts inbjudan är ett exempel på detta. Ett annat exempel är när tyska forskare planerade en atlas över nordisk folkkultur utan att involvera nordiska experter på området i tillräckligt stor utsträckning, enligt nordbornas uppfattning. Det ledde till att de nordiska folklivsforskarna grundade en egen organisation för att åstadkomma en sådan atlas.¹⁷

Intressant är von Sydows slutsats, att de tyska rasteorierna skulle nedvärdera en stor del av den tyska befolkningen eftersom den då också skulle tillhöra en sämre ras. Det motsvarar även hans utläggningar kring det germanska, som jag har analyserat tidigare, där han menar att det *någorlunda germanska traditionsområdet* i Tyskland är *tämligen litet*. I citatet ovan sker en omtolkning av rasdiskursen: den gängse rasuppfattningen i Nazityskland kritiseras, dels på grund av bristande vetenskapliga bevis, dels på grund av nordbornas egna erfarenheter. Intressant är hur von Sydow använder sig av ett gängse rasistiskt språk och samtidigt avfärdar nazistiska föreställningar om ras.

Bortsett från olika syn på ras fanns det även andra problem som gjorde von Sydow och

hans kollegor misstänksamma både mot kongressen "Haus und Hof" och mot tysk vetenskap. Det var att de hade fått veta utifrån det första programförslaget, att kongressen skulle kombineras med ett "stort tyskt folkmöte" och att skandinaverna kunde bli "till ett slags utställningsföremål," där de enligt von Sydow genom sin närvaro skulle ge ett "ett slags stöd inför den stora massan för de nytillverkade germanska religionssurrogaten". Upprört skriver han sedan: "Sådant går inga nordiska forskare med på."¹⁸ Gränsen mellan vetenskap och politik drogs när nordiska forskare upplevde det som att de blev betraktade som "forskningsobjekt" för att visa upp "nordisk ras". Enligt von Sydow var de nordiska forskarna dessutom skeptiska till att inga föredrag i vanlig mening fick förekomma, utan bara diskussionsinledningar. Här uttrycks motstånd dels mot den misstänkta sammanblandningen av vetenskap och politik, dels mot det vetenskapliga tillvägagångssättet, vilket inte motsvarade det de här beskrivna nordiska forskarna förväntade sig av en vetenskaplig kongress. Det konstrueras två motsatta grupper, "skandinaverna" och "tyskarna" (de som ordnar denna kongress), och med ironi nedvärderas rasteorierna, som här nedlåtande betecknas som *de nytillverkade germanska religionssurrogaten*. Det sistnämnda beskrivs som något konstgjort och påhittat och ger uttryck för von Sydows skepsis mot nazisternas beskrivning av en urgermansk religion, ett ämne som ofta återkommer i hans brev under denna period. Här tar han tydligt avstånd från nazisternas uppfattning av det germanska. *Nyttillverkade religionssurrogaten* pekar också på att von Sydow upplevde nazismen som en tom ideologi utan djup och mening, som därför var tvungen att hitta på en egen religion.

von Sydow avslutar brevet med att han hoppas att Kaiser inte ska ta illa vid sig av hans öppenhet. Han hoppas också på att få ett "lika uppriktigt" svar tillbaka från Kaiser.

Han erhöll ett utförligt svar från Kaiser

bara ett par dagar senare. När det gällde von Sydows misstankar gentemot "Haus und Hof"-kongressen skrev Kaiser instämmande att Nordische Gesellschaft här hade agerat på ett ogenomtänkt sätt, när de inte hörde sig för vilka andra kongresser som var på gång under samma period och när de inte lät experterna bestämma kongressens innehåll och tidpunkt. Här hade sällskapet agerat alltför självständigt. Kaiser menade dock att problemen med denna kongress snarare var praktiska och inte djupgående. Som ett större problem bedömer han von Sydows kritik mot den tyska vetenskapen och hans syn på rasfrågan.

De av von Sydow kritiserade händelserna i den tyska vetenskapen förklarar Kaiser bland annat med att Tyskland hade råkat ut för många oroligheter under de senaste 20 åren och att detta även hade lämnat sina spår i vetenskapen som inte riktigt hade hittat sin väg än. Fenomen som Hermann Wirth förklarade Kaiser bland annat med att sådana forskare inte skulle betraktas som representanter för tysk forskning, utan att dessa snarare var uttryck för en vetenskap på villospår. Enligt Kaiser berodde en del av missförstånden på att von Sydow och hans kollegor levde i Sverige som ett "förhållandevis litet folk" och därför hade svårt att förstå att det kunde finnas många olika fenomen i ett större folk som det tyska:

I tider av omvälvning och förnyelse, så som vi upplever dem nu, producerar den tyska vetenskapen ibland någonting som bara kan förstås utifrån de pågående omvälvningarna och som man inte borde tillskriva någon större betydelse. Det är enligt min mening inga tecken på förfall, utan det är något som följer med i ett folk, som under de senaste 20 åren har störtats från den ena feberattacken till den andra. Jag har i samtal med utlänningar alltid funnit försök att beskriva händelserna i Tyskland med en enda formel, och fenomen som är tillfälliga, uppfattas som betydelsefulla. Som tysk måste jag svara på detta, att det tyska folket inte har fått sitt slutgiltiga ansikte än. Processen av vår förnyelse är inte avslutad än.¹⁹

I utsagan skapas en skillnad mellan betydel-

sefull vetenskap och tillfällig vetenskap utan större betydelse. Uppkomsten av den sistnämnda beskrivs som en produkt av omständigheterna, något som helt enkelt förekommer i tider av förändring och omvälvning. Det är också en form av rättfärdigande och relativisering, som görs med hjälp av formuleringar som *augenblickliche Erschütterungen, eine grössere Bedeutung nicht zukommt* och *Begleitumstände*. Fenomen som Hermann Wirth är inte farliga, eftersom de är övergående och inte viktiga för vetenskapens utveckling. Kaisers nationella hemvist som tysk ger honom enligt egen utsaga en större förståelse för dessa händelser än von Sydow som utlänning. Sjukdomsmetaforen *das seit 20 Jahren von einem Fieberanfall in den andern gestürzt ist* symboliserar en nation som fortfarande söker efter en ny identitet, vilket också påverkar vetenskapen. Det sägs inte vad som har utlöst feberattackerna, vilket i diskursanalytiska termer kan beskrivas som en "heteronymisering". Med det menas att en aktör eller en utlösande faktor inte nämns explicit och att talaren i stället lyfter fram omständigheternas betydelse. Ansvar läggs i stället på strukturerna (Wodak et al. 1998:89). På så sätt blir även händelserna i vetenskapen, de av von Sydow kritiserade forskarna och publikationerna, en produkt av omständigheterna, något som ingen rör över.

von Sydow var även kritisk mot Wilhelm Peßlers nya "Handbok i tysk folklivsforskning", *Handbuch der deutschen Volkskunde*.²⁰ von Sydow menade att det var en skandal att Hermann Wirths utläggning om att vetenskapen nu skulle rätta sig efter det tyska folkets vilja och att Bernhard Kummers föredrag, som handlade om "urgermansk monoteism", hade kunnat tryckas i Peßlers handbok som skulle vara ett standardverk i den tyska folklivsforskningen och även användas i undervisningen.²¹ Kaiser avfärdade denna kritik med att just detta var uttryck för Tysklands tillfälliga "feberattacker" och att Tysklands väg till

en ny positionering inom vetenskapen tyvärr kunde leda till sådana misstag. Kaiser menade att den tyska folklivsforskningen hade råkat ur balans. Detta berodde på att "de nya formulerade kraven för all del inte än har bragts i samklang med de vetenskapliga principerna som ligger till grund för folklivsforskningen [...]".²² Även här beskrivs den av von Sydow kritiserade vetenskapen som något tillfälligt och övergående som berodde på Tysklands pågående väg mot förnyelse. *De nya formulerade kraven* beskrivs inte närmare och är ett exempel på vaghet: läsaren får inte veta vilka dessa nya krav är. Här är det möjligt att Kaiser medvetet undvek att bli alltför tydlig om de nya kraven som ju till stora delar handlade om raspolitik, vilket hade kunnat göra von Sydow misstänksam och riskera det fortsatta samarbetet.

I sitt brev går Kaiser även in på "rasläran". Enligt Kaiser har denna "lära" blivit av många inkompetenta personer så pass förvanskad att det inte finns mycket kvar av dess egentliga mening. Kaiser:

Det är till exempel inte fallet att den nordiska rasen har framhållits som den föredömliga tyska rasen och det absoluta rasidealet. Adolf Hitler tillhör inte den nordiska rasen och många, många andra tyskar inte heller. Man har bara lyft fram den nordiska rasen eftersom man anser att med hjälp av denna [ras] kunna demonstrera särskilt tydligt kännetecknen av en ren ras. Sedan har dock en rad människor uppfattat detta fel och tror att alla andra raser vore mindre värda. Även principen av ren ras [Reinrassigkeit] har inte förkunnats i denna stelbenta form av den tyska staten som den ofta presenteras som. Man skyddar sig bara mot judarna. Kampen mot judarna är dock förståelig med tanke på vårt folks historia och öde. Sedan judarna har förlorat sin maktposition i Tyskland är det viktigaste kampmålet uppnått. Så vitt jag vet, har inte samma förhållanden förelegat i de skandinaviska länderna som i Tyskland beträffande judarna.²³

Som exempel nämner Kaiser upptäcktsresanden Sven Hedins besök i Tyskland. Hedin välkomnades enligt Kaiser mycket varmt även av ledare för NSDAP och Hedin skulle också

”ha tjänat mycket pengar”, fastän han inte var ”arier”. Kaiser argumenterar med detta exempel mot von Sydows uppfattning att alla judar utesluts från ett självständigt arbete, och betonar i stället att ”den tyska kampen mot judarna inte riktar sig generellt mot judendomen, utan bara mot den judendom som hade tillägnat sig outhärdligt inflytande och mycket makt.”²⁴

I Kaisers utsagor ovan skapas ny innebörd för beteckningen nordisk ras. Kaiser försöker differentiera von Sydows beskrivningar och skapar olika raskategorier. I stället för den ”enda rätta” rasen framställs den ”nordiska rasen” som ett gott exempel för ”ren ras”. Kaisers exempel med Hitler och Hedin som kända ”icke-arier”, som ändå varit framgångsrika i Nazityskland, ska ge utsagan legitimitet. Med rättfärdigande och försvarande strategier (*hat lediglich, man schützt sich lediglich...*) dekonstrueras von Sydows beskrivning av den tyska rasläran som en enhetlig och orättvis lära som skadar Tyskland. Antisemitismen försvaras även med det tyska folkets speciella historia och öde samt sätts i kontrast mot de skandinaviska folkens historia, där det enligt Kaiser inte har funnits samma ”problem”. Tysklands situation framställer han som specifik, eftersom judarna där fått mycket makt och inflytande. Inom den kritiska diskursanalysen benämns denna strategi som ”singularisering” (Wodak et al. 1998:83), vilket betyder att ett fenomen lyfts fram som något specifikt och avskilt från andra för att legitimera vissa händelser. Eftersom Tysklands öde enligt Kaiser är annorlunda än många andra nationers, så har Tyskland även andra ”problem” att hantera.

Kaiser försöker bemöta von Sydows kritik mot ”den tyska rasläran” genom att skapa olika kategorier av judar: de som har outhärdlig makt och stort inflytande – vilket man var tvungen att kämpa emot – och de som inte har det och som här implicit framställs som oproblematiske. Här görs rasläran till något harmlöst och ofarligt, till ett slags verktyg som

behöver användas för att åter skapa ordning i en nation. Kaisers beskrivningar av en ”harmlös antisemitism” visar på en ganska vanlig diskurs i det dåtida tyska samhället: skiljandet mellan kampen mot judarnas makt och judendomen ger sken av en ”rättvis” politik som bara utestängde dem som uppfattades som mäktiga och inflytelserika. Det gav sken av en viss ”medmänsklighet”, där de judar som tillhörde mindre inflytelserika grupper skulle få behålla sina arbeten. ”Det står utom all tveivel att den tyska regeringen inte alls tänker på att utesluta alla judar från självständigt arbete i Tyskland”, skriver Kaiser sedan.²⁵ Förmodligen var det en uppfattning som många hade i det dåtida Tyskland och som ledde till att de stödde regimen och dess antisemitiska politik. De tyska forskarna Heike Tauch och Kurt Dröge menar att Kaiser inte riktigt hade förstått naziregimens totalitära karaktär i sin ideologiska form och att han hade en naiv uppfattning om nazismen (Tauch 1988, cit. efter Dröge 1993:40). Jag anser dock att det snarare var betydelsestriderna om ras och kultur i den vetenskapliga kontexten som positionerade Kaiser mellan fronterna – mellan olika institutioner och deras uppfattningar om hur nazismen skulle gestaltas. Jag återkommer till detta längre fram.

von Sydow svarade Kaiser den 4 februari 1936 på dennes brev och talade om att han inte var nöjd med Kaisers förklaringar. Så kvarstod enligt honom bekymren med de vetenskapsmän som han hade kritiserat, eftersom ett problem var att deras forskning sågs som en förebild av många studenter som fick publikationer av dessa forskare som kurslitteratur. von Sydow såg en stor fara i detta, eftersom den ”akademiska ungdomen” i Tyskland fördes på ”sådana villovägar” och det skulle kunna ”välla mycken olycka”, inte bara för de unga studenterna, utan för hela den tyska vetenskapen.²⁶ Som ett exempel på problemet nämner von Sydow den tidigare omtalade handboken för tysk folklivsforskning av Wilhelm Peßler

som sattes i händerna på studenter, vilket han såg som en stor fara. En förklaring till denna vilseledda vetenskap skulle enligt von Sydow kunna vara att en forskargeneration saknades i Tyskland, nämligen mellangenerationen, då många hade stupat i första världskriget. Därför hade Tyskland inte lyckats åstadkomma en nödvändig förnyelse.²⁷ Man kan dock notera att von Sydow själv också kunde uttrycka sig om den tyska vetenskapen på ett liknande sätt som Kaiser. Till exempel skrev han 1938 i ett brev till Sven Liljeblad (1899–2000), att han ogillade mycket i det ”nya Tyskland”, men ej skylldes ”det onda på Hitler”. ”Det onda är en nödvändig följd av revolutionen”, menade han, men man hade därför inte rätt ”att boycotta vare sig det tyska folket eller tyska riket” (Bringéus 2006:185).

Tyvärr finns inget svar från Kaiser på von Sydows brev från den 4 februari 1936. I den följande korrespondensen fortsatte diskussionen av dessa frågor inte i någon större utsträckning. En förklaring kan vara att von Sydow och Kaiser träffades vid ett möte på DFG i Berlin i april samma år och von Sydow besökte då även Kaiser i Greifswald. Det är möjligt att frågorna då togs upp i personliga samtal. De följande breven har fortfarande en vänskaplig ton men handlar i första hand om praktiska angelägenheter.

Vi kan konstatera att Kaiser i sin korrespondens med von Sydow ger uttryck för gängse diskurser i Nazityskland, medan han i sin forskning även utmanar dessa diskurser. Så används till exempel i hans atlas över pommersk folkkultur rasteorier inte i någon större utsträckning som förklaringsmodell, utan han talar i första hand om kultur och kulturströmningar (Kaiser 1936). I textboken till atlasen beskriver han kultur både som ett tillstånd och som en process och försöker inordna Pommern i överregionala kulturströmningar. Tankarna förde han vidare i en artikel i *Folk* 1937, där han förklarade en del kulturella skillnader i Pommern med att det fanns både nordiska

och slaviska inflytanden i den pommerska kulturen. Denna syn stod i motsats till nazistiska idéer om tysk och germansk dominans. Dessa uttalanden kritiserades av nazistiska myndigheter, som förgäves försökte få Kaiser att skriva om sin artikel.²⁸ Med tanke på Kaisers vetenskapliga produktion kan Dröges och Tauchs uppfattning om Kaiser som ”naiv” även syfta på Kaisers vetenskapliga öppenhet, som kan ha blivit en av fallgroparna för honom i Nazityskland. Kaiser gjorde aldrig någon karriär i Nazityskland, utan hans situation blev allt besvärligare från mitten av 1930-talet. Tysk forskning visar hur Kaiser hamnade mitt i maktkampen mellan olika institutioner. Det pågick hårda strider mellan framför allt de tre institutioner som kämpade om övertaget inom folklivsforskningen: det var Alfred Rosenbergs *Reichsgemeinschaft der Deutschen Volkskunde, SS-Ahnenerbe* och *Reichserziehungsministerium* (REM). Kaiser hade goda kontakter med några av Rosenbergs medarbetare, bland andra Eduard Wildhagen och Matthes Ziegler och positionerade sig på deras sida.²⁹ Under 1930-talets andra hälft konkurrerades dock Rosenbergs folklivsforskare ut av REM som fick övertaget på området (Schmoll 2009:160–168). Detta påverkade även det internationella samarbetet som framför allt drevs framåt av forskare inom Rosenbergs organisation. Karl Kaiser hade hoppats på att få ta över ledningen för ADV efter Wilhelm Peßler 1937. Under perioden 1936–1937 ökade dock maktkampen mellan de nämnda institutionerna, en strid som även handlade om övertaget på ADV, som var ett stort prestigeprojekt. REM lyckades 1937 få en av de egna att ta över ledningen för ADV, Heinrich Harmjanz, som motarbetade Kaiser.³⁰ För Kaiser var detta ett stort nederlag. Konflikterna mellan institutionerna var dessutom en förklaring till varför Kaiser hade allt svårare att få fram pengar för sin atlas över pommersk folkkultur. Han var aldrig anställd på atlasprojektet, utan fick söka nya pengar

för sitt arbete för varje år, något som visade sig bli allt svårare. Men även Kaisers syn på kultur och ras kan ha varit en anledning till hans svårigheter. Denna syn förändrades dock radikalt i slutet av 1930-talet.

Medan Kaisers publikationer fram till 1937 inte visar upp särskilt mycket nazistiskt tankegods, publicerade han 1939 "Läseboken för tysk folklivsforskning" (*Lesebuch der deutschen Volkskunde*) som var genomsyrad av nazistisk ideologi och antisemitism (se bl.a. Kaiser 1936, 1937 och 1939). I den tyska etnologiska forskningen diskuteras fortfarande om det kan ha varit Kaisers svåra ekonomiska situation som ledde till hans ideologiska radikaliserings eller om det var ett medvetet eget val (Dröge 1993 och Schmoll 2009:163). Men inte heller denna publikation förbättrade Kaisers situation. Trots intensiva insatser från universitetet i Greifswald för Kaiser, blev hans ekonomiska situation alltmer desperat.³¹ Förmodligen ledde det till att han 1939 anmälde sig som frivillig till militärtjänst. Den 22 juni 1940 stupade han i Vogeserna. Hans hustru Irla Kaiser flyttade 1945 med deras fyra barn till Sverige, bland annat med von Sydows och Dag Strömbäcks hjälp.³²

Vetenskapen i politikens tjänst eller vetenskapen ovanför politiken?

Syftet med denna artikel har varit att med hjälp av korrespondensen mellan Carl Wilhelm von Sydow och Karl Kaiser ge ett exempel på hur folkminnes- och folklivsforskningen under 1930-talet i Sverige och Tyskland influerades av olika föreställningar om vetenskap, politik, kultur och ras och hur dessa påverkade det svensk-tyska samarbetet. Analysen av korrespondensen visar hur centrala begrepp som till exempel det germanska, det nordiska och det judiska samt rasbegreppet fylldes med olika innehåll, vilket skapade olika forskarpositioner och handlingsutrymmen. Medan von Sydow beskrev det germanska som ett kulturellt begrepp som var föränderligt, sätts

det nordiska snarare in i rassammanhang och framstår som en stabil position som man föds till. Han skilde dessutom mellan olika definitioner av det judiska, som till exempel judar i Sverige av "god släkt" och judar i Östeuropa som hade gett upphov till "judefrågan". Enligt von Sydow var det dock fel att underordna all forskning rasteorier, så som de beskrevs i Nazityskland, eftersom dessa inte var tillräckligt vetenskapligt bevisade. En "god" forskare skulle enligt von Sydow vara en sådan som enbart byggde sina analyser och slutsatser på teorier som hade legitimerats av etablerade forskare. De tyska vetenskapsmännen, som han kritiserade, beskrev han som sådana som hade byggt sina slutsatser på felaktiga och icke tillförlitliga källor och som underordnade all sin forskning aktuella politiska strömningar.

Kaiser försvarade å ena sidan naziregimens antisemitiska politik och dennas syn på "nordisk ras" och "rasrenhet". Å andra sidan förekom i hans forskning även uttalanden som utmanade dessa diskurser, som till exempel hans användning av kulturbegreppet och frånvaron av rasteoretiska förklaringar. I grund och botten verkade han dock ha samma uppfattning som von Sydow om hur en "god" forskare skulle vara, nämligen en sådan som inte underordnade sin forskning aktuella politiska strömningar och som byggde på källor som var erkända av etablerade forskare. Men ändå underordnade han sig i sin sista publikation de politiska strömningarna, där han hade anammat centrala nazistiska tankegods.

Hur såg Kaisers svenska kollegor på hans nazistiska radikaliserings? Det hittills undersökta materialet kan inte ge ett entydigt svar på frågan. Hittills har jag inte kunnat hitta några recensioner av Kaisers läsebok för tysk folklivsforskning i svenska etnologiska tidskrifter. Här kan man även fråga sig om uteblivna svenska recensioner kan tolkas som ett avståndstagande från Kaisers nazistiska resonemang.

I samband med Irla Kaisers flytt till Sverige 1945 skrev von Sydow och Dag Strömbäck till den Tyska legationen och till Utrikesdepartementet. De bad om hjälp för Kaisers hustru Irla och hennes barn för att kunna komma till Sverige. I skrivelsen poängterade de att Karl Kaiser ”var en utmärkt människa och forskare som våra folkminnesarkiv hade mycket samarbete med. Han var [en] lojal tysk patriot men ej nazist vilket medförde att han på det hänsynslösaste trakasserades av en mäktig nazistledare” (här syftade de förmodligen på konkurrenten Heinrich Harmjanz). Kaiser beskrivs här som ett offer för nazismen.³³ Som offer framställs Kaiser även i den befintliga tyska forskningen, något som dock i de senaste studierna ifrågasätts (Dröge 1993; Schmoll 2009:160–164).

Första preliminära resultat i mitt projekt är att flera tongivande svenska folkminnes- och folklivsforskare, som till exempel von Sydow, Åke Campbell och Sigurd Erixon, var kritiska mot nazismen och nazismens politisering av vetenskapen. Det kan också konstateras att deras motstånd i första hand visades på ett vetenskapligt plan genom att de avstod från deltagande i vissa kongresser och genom att de undvek samarbete med vissa forskare som de upplevde som alltför nazistiskt influerade. I projektet ska undersökas närmare om deras avståndstagande också tog sig andra former, som till exempel samarbete med flyktingorganisationer. De svenska folkminnes- och folklivsforskarna fortsatte dock samarbetet med nazistiskt influerade forskare i vissa organisationer, som till exempel *Internationaler Verband für europäische Volksforschung*, fram till krigsutbrottet.³⁴ På så sätt legitimerade de svenska forskarna även i viss mån den tyska vetenskapen under denna period. Men det återstår att undersöka närmare hur detta samarbete gestaltade sig.

Ett preliminärt antagande är att de svenska forskarna framför allt hade kontakt med folklivsforskare som stod nära Rosenbergs

institut. Denna organisation förlorade dock alltmer makten på folklivsforskningens område under 1930-talets andra hälft. Vid den tiden var svenskarnas nätverk med flera av dess forskare dock redan fast etablerade. Förmodligen blev flera svenska folkminnes- och folklivsforskare kritiska mot nazismen när några av deras tyska kollegor, som de betraktade som framstående vetenskapsmän, förlorade sina poster eller förflyttades till andra lärosäten utan någon närmare förklaring. Den tyske etnologen Friedemann Schmoll menar att nedgången för Rosenbergs folklivsforskning under 1930-talets andra hälft ledde till en viss internationell isolering av Tyskland, eftersom REM inte stödde de redan etablerade nätverken, vilka i sin tur sökte stöd på annat håll och fortsatte sitt samarbete (jfr Schmoll 2009:154). Vilken roll de svenska folkminnes- och folklivsforskarna spelade i detta sammanhang, ska undersökas närmare i mitt pågående projekt.

Petra Garberding, fil. dr

Institutionen för kulturanthropologi och etnologi,
Uppsala

Noter

- 1 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 31/12 1935. Carl Wilhelm von Sydows brevsamling, Lunds universitetsbibliotek (CSB, LUB).
- 2 Etnologiämnet i Sverige hette *Nordisk och jämförande folkminnesforskning* (bl.a. i Lund) och *Nordisk och jämförande folklivsforskning* (bl.a. i Stockholm) under 1930-talet. Först under 1970-talet fick ämnet sitt nuvarande namn. I Tyskland hette disciplinen *Volkskunde*. Idag heter ämnet i Tyskland *Europäische Ethnologie*, *Volkskunde* eller *Empirische Kulturwissenschaft*. Här kan det vara intressant att notera att man i det tyska ämnet *Volkskunde* inte gjorde samma skillnad mellan folkminnesforskningen och folklivsforskningen som gjordes i Sverige vid samma tid.
- 3 Se bl.a. ”Lübeckkongressen ’Haus und Hof’ 1936”, Sigurd Erixons samling, vol. 8:76, Nordiska museet, Stockholm; Korrespondens mellan Nordische Ge-

- sellschaft och Carl Wilhelm von Sydow 1935–1936. CSB, LUB.
- 4 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 31/12 1935. CSB, LUB.
 - 5 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 13/9 1935. Se även Karl Kaiser till Carl Wilhelm von Sydow den 17/9 1935, den 24/9 1935 och den 27/10 1935. CSB, LUB.
 - 6 Projektet är ett tvåårigt postdokprojekt och finansieras av Vetenskapsrådet. Projektet påbörjades i december 2009 och kommer att avslutas i december 2011.
 - 7 Se bl.a. korrespondens mellan John Meier och Carl Wilhelm von Sydow i DVA, Freiburg, och von Sydows korrespondens med Lutz Mackensen i CSB, LUB. John Meiers och Lutz Mackensens betydelse för de svensk-tyska kontakterna inom folkminnes- och folklivsforskningen kommer jag att diskutera i projektets slutrapport.
 - 8 Med inspiration från Wodak (Wodak et al. 1998:71ff) analyserar jag texterna på tre nivåer: 1. Textens innehåll; 2. Argumentativa strategier: Med detta menas ett medvetet eller omedvetet språkligt agerande som kan ge upplysning om hur talaren eller skribenten tillskriver personer, föremål eller händelser betydelser; 3. Språkliga realiseringsformer: De visar med hjälp av vilka språkliga medel diskurser konstrueras, reproduceras eller utmanas.
 - 9 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 31/12 1935. CSB, LUB.
 - 10 Ibid.
 - 11 Hermann Wirth (1885–1981): holländsk filolog, historiker och folklivsforskare som var verksam i Tyskland. Wirth blev speciellt känd för sin lära om ”Atlantis” och om ett ursamhälle som enligt Wirth lär ha funnits under sen stenålder och som präglades av ett matriarkat och ”ariskhet”. Wirth byggde sina slutsatser bl.a. på Ura-Linda-Krönikan som dock vid den tiden redan hade visat sig vara en förfälskning. Många stödde Wirths teser under 1930-talet, men han hade även många motståndare i den tyska vetenskapen som ifrågasatte hans arbetsmetoder och källmaterial. Om Wirth, se bl.a. Almgren 1997:133, 151 och 248.
 - 12 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 31/12 1935. CSB, LUB.
 - 13 Ibid.
 - 14 Med ”nazistiskt språkbruk” menar jag begrepp som var centrala inom den nazistiska ideologin. Se en mer ingående diskussion om problemet med beteckningen ”nazistiskt språkbruk” i min avhandling (Garberding 2007).
 - 15 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 31/12 1935. CSB, LUB.
 - 16 Ibid.
 - 17 ”Protokoll fört vid sammanträde i Uppsala den 29 mars 1936 för konstituerande av en svensk kommitté för åstadkommande av en atlas för nordisk folkkultur.” A:55, Sigurd Erixons samling, Nordiska museet, Stockholm. Se även Åke Campbell till Herman Geijer den 1/9 1935. E I C: 7, Tjänstebrevarkivet, ISOF, Uppsala.
 - 18 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 31/12 1935. CSB, LUB.
 - 19 Karl Kaiser till Carl Wilhelm von Sydow den 5/1 1936. CSB, LUB. Tyskt original: ”In Zeiten des Umsturzes und der Erneuerung, wie wir sie jetzt erleben, bringt die deutsche Wissenschaft manchmal Dinge hervor, die nur aus den augenblicklichen Erschütterungen zu verstehen sind und denen eine grössere Bedeutung nicht zukommt. Es sind meiner Meinung nach keine Dekadenzerscheinungen, sondern Begleitumstände bei einem Volk, das seit 20 Jahren von einem Fieberanfall in den andern gestürzt ist. Ich habe im Gespräch mit Ausländern immer wieder die Absicht gefunden, die Vorgänge in Deutschland auf eine Formel zu bringen und Erscheinungen, die zufällig sind, als massgeblich aufzufassen. Ich muss als Deutscher darauf erwidern, dass das deutsche Volk heute noch nicht sein endgültiges Gesicht gewonnen hat. Der Prozess unserer Neugestaltung ist noch nicht abgeschlossen.” Alla översättningar från tyska till svenska är gjorda av artikelförfattaren.
 - 20 Wilhelm Peßler (1880–1962): tysk folklivsforskare, medlem i folklivsforskningskommissionen i DFG och ledare för ADV 1934–1937.
 - 21 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 31/12 1935. CSB, LUB.
 - 22 Karl Kaiser till Carl Wilhelm von Sydow den 5/1 1936. CSB, LUB. Tyskt original: ”Die neu formulierten Forderungen sind durchaus noch nicht mit den wissenschaftlichen Prinzipien in Einklang gebracht, die der Volkskunde zu grunde liegen [...]”
 - 23 Ibid. Tyskt original: ”Es ist z. B. nicht der Fall, dass die nordische Rasse als die vorbildliche deutsche Rasse und das unbedingte Rasseideal hingestellt worden ist. Adolf Hitler gehört nicht der nordischen

- Rasse an, und sehr, sehr viele Deutsche auch nicht. Man hat lediglich die nordische Rasse deshalb in den Vordergrund geschoben, weil man an ihrem Beispiel besonders gut die Merkmale reiner Rasse veranschaulichen zu können meinte. Dann haben allerdings eine Reihe von Leuten falsch gehört und gemeint, dass alle anderen Rassen minderwertig seien. Selbst das Prinzip der Reinrassigkeit ist aus naheliegenden Gründen von dem deutschen Staat nicht in der starren Form verkündet worden, als das man es oft hinstellt. Man schützt sich lediglich vor den Juden. Der Kampf gegen die Juden aber ist verständlich aus der Geschichte und dem Schicksal unseres Volkes heraus. Nachdem die Juden ihre Machtposition in Deutschland verloren haben, ist das wichtigste Kampfziel des deutschen Antisemitismus erreicht. Soweit ich weiss, treffen in den skandinavischen Ländern die Vorraussetzungen, die in Deutschland in Bezug auf die Juden vorgelegen haben, nicht zu.”
- 24 Ibid. Tyskt original: ”... dass sich der deutsche Kampf gegen die Juden nicht gegen das Judentum an sich richtet sondern lediglich gegen das Judentum, das in Deutschland zu unerträglichem Einfluss und zu grosser Machtstellung gelangt war.”
- 25 Ibid. Tyskt original: ” – Es ist gar kein Zweifel, dass die deutsche Regierung nicht im entferntesten daran denkt, etwa alle Juden von selbstständiger Betätigung in Deutschland auszuschliessen.”
- 26 Carl Wilhelm von Sydow till Karl Kaiser den 4/2 1936. CSB, LUB.
- 27 Ibid.
- 28 Se Karl Kaisers personakt, PA 80, Greifswalds universitetsarkiv.
- 29 Eduard Wildhagen (?–?): tysk psykolog och folklivsforskare, i slutet av 1920- och början av 1930-talet, verksam som referent för folklivsforskning på DFG och en av ledarna för ADV.
Matthes Ziegler (1911–1992): tysk teolog och folklivsforskare som bl.a. var verksam som ledare för Arbeitsgemeinschaft für Deutsche Volkskunde och som riksledare i Rosenbergs institut för avdelningen ”världsåskådning” (Weltanschauung).
- 30 Heinrich Harmjanz (1904–1994): tysk språkvetare, sociolog och folklivsforskare som var verksam som referent för Humaniora på REM. 1939 blev han ledare för avdelningen folklivsforskning inom SS-Ahnenerbe. I samband med detta har han blivit anklagad för att vara en av de ansvariga för konststölderna i Polen under andra världskriget.
- 31 Karl Kaiser, personakt, PA 80, Greifswalds universitetsarkiv.
- 32 Utkast till ett brev från Carl Wilhelm von Sydow och Dag Strömbäck till den Tyska legationen i Stockholm på våren 1945 [exakt datum saknas], Ö: 1: 1, C. W. von Sydows samling, LUF. Tyska legationen i Stockholm till Carl Wilhelm von Sydow den 28/3 1945; Irla Kaiser till Carl Wilhelm von Sydow den 23/3 1941, den 1/5 1945 och den 14/5 1945; Irla Kaiser: ”En Redegoerelse over Aarsagen til at jeg blev medlem af det Nationalsocialistiske Parti i Tyskland.” 13/9 1945, CSB, LUB.
- 33 Utkast till ett brev från Carl Wilhelm von Sydow och Dag Strömbäck till den Tyska legationen Stockholm på våren 1945 [exakt datum saknas], Ö: 1: 1, C. W. von Sydows samling, LUF. Tyska legationen till Carl Wilhelm von Sydow den 28/3 1945, CSB, LUB.
- 34 Se brev från Adolf Helbok till REM den 30/6 1938. Internationaler Verband für Volksforschung, R 4901/3196, BArch Berlin. Se även *Folk-Liv* 1/1939, s. 113.

Referenser

Otryckta källor

- Carl Wilhelm von Sydows samling, Folklivsarkivet i Lund.
- Carl Wilhelm von Sydows brevsamling, Lunds universitetsbibliotek.
- Sigurd Erixons samling, Nordiska museets arkiv, Stockholm.
- Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, Tjänstebrevsamling.
- Internationaler Verband für Volksforschung, R 4901/3196, Bundesarchiv Berlin.
- John Meiers korrespondens, Deutsches Volksliedarchiv, Freiburg.
- Karl Kaiser, personakt, Universität Greifswald, Universitätsarchiv.

Litteratur

- Almgren, Birgitta 1997: *Germanistik und Nationalsozialismus. Affirmation, Konflikt und Protest*. Acta Universitatis Upsaliensis nr 36, Uppsala.
- Anderson, Benedict 1988: *Zur Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts*. Frankfurt/Main, New York.
- Bringéus, Nils-Arvid 2006: *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Aka-

- demien för svensk folkkultur; Serie Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 94.
- Bringéus, Nils-Arvid 2008: *Åke Campbell som etnolog*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur; Serie Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 103.
- Byström, Mikael 2006: *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*. Stockholms universitet, Stockholm Studies in History, 85.
- Dietzsch, Ina/Imeri, Sabine/Kaschuba, Wolfgang/Kühn, Cornelia/Scholze-Irrlitz, Leonore 2009: "Einleitung." I: Dietzsch, Ina/Kaschuba, Wolfgang/Scholze-Irrlitz, Leonore (red.): *Horizonte ethnographischen Wissens. Eine Bestandsaufnahme*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, s. 7–15.
- Dröge, Fritz 1993: "... weil die Ungewissheit nicht länger zu ertragen ist. Eine biographische Skizze zu Karl Kaiser und der Volkskunde in Pommern." I: *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde* 36, 1993, s. 27–60.
- Eriksen, Thomas Hylland 2000: *Etnicitet och nationalism*. Nora: Nya Doxa.
- Fairclough, Norman 2010: *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Harlow: Longman.
- Fein, Helen 1987: "Dimensions of Antisemitism. Attitudes, Collective Accusations, and Actions." I: Helen Fein (red.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin/New York: De Gruyter.
- Foucault, Michel 1980: *Power/Knowledge*. Brighton/Harvester.
- Foucault, Michel 1981: *Archäologie des Wissens*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Garberding, Petra 2007: *Musik och politik i skuggan av nazismen. Kurt Atterberg och de svensk-tyska musikrelationerna*. Lund: Sekel bokförlag.
- Jacobeit, Wolfgang/Lixfeld, Hannjost/Bockhorn, Olaf (red.) 1994: *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag.
- Kaiser, Karl 1936: *Atlas der Pommerschen Volkskunde*. Veröffentlichungen des Volkskundlichen Archivs für Pommern 4.
- Kaiser, Karl 1937: "Pommern im Lichte der volksumsgeographischen Forschung." I: *Folk* 1, 1937, s. 147–166.
- Kaiser, Karl 1939: *Lesebuch zur Geschichte der Deutschen Volkskunde*. Dresden: L. Ehlermann.
- Kvist Geverts, Karin 2008: *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*. Uppsala universitet, Historiska institutionen & Programmet för studier kring Förntelsen och folkmod.
- Lilja, Agneta 1996: *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv. Ett exempel från Uppsala 1914–1945*. Uppsala: Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B, Folkminnen och folkliv, 22.
- Rosenberg, Alfred 1938: *Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München.
- Schmoll, Friedemann 2009: *Die Vermessung der Kultur. Der 'Atlas der deutschen Volkskunde' und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1928–1980*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Wodak, Ruth 1996: *Disorders of Discourse*. London/New York: Longman.
- Wodak, Ruth/de Cillia, Rudolf/Reisigl, Martin/Liebhart, Karin/Hofstätter, Klaus/Kargl, Maria 1998: *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Frankfurt/Main: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft nr 1349.
- Öhlander, Magnus 2005: "Inledning." I: Öhlander, Magnus: *Bruket av kultur. Hur kultur används och görs socialt verksamt*. Lund: Studentlitteratur.

SUMMARY

Nazi Race Politics – “An Insult to the Majority of the German People”

Ideas about science, politics, culture and race in the Swedish-German cooperation in Folklore and Ethnology during the 1930s

The aim of this article is to study the impact of the discursive struggle about the meaning of science, politics, culture and race in the Swedish-German cooperation in the disciplines Folklore and Ethnology during the 1930s, with an analysis of one example, the correspondence between two folklorists, Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952), professor in Folklore in Lund, and Karl Kaiser (1906–1940), docent in Folklore/Ethnology (*Volkskunde*) in Greifswald. The correspondence is analyzed with a critical discourse analysis.

The article is part of my postdoc-project with the title: “Science and Politics: Cooperation between Swedish and German Ethnology 1930–1960”. The project deals with the relationship between politics and the science of ethnology/folklore, that is, the influence of the political environment on the production of knowledge.

The correspondence between Kaiser and von Sydow shows different interpretations of the terms mentioned above. Von Sydow, e.g., was critical of the development of his discipline in Nazi Germany, while

Kaiser explained it as a temporary problem, caused by the “revolution” in Nazi Germany. Von Sydow saw “Germanic” more as a cultural term, while it was defined as a racial category in Nazi Germany. Both Kaiser and von Sydow talked about “Nordic” as a racial term, but with different meanings. While von Sydow understood it as a race equal other races, Kaiser described it as a good example for “pure race”.

Preliminary results in my project are that several leading Swedish folklorists and ethnologists were critical of Nazism and the scientific development in Nazi Germany. Their critics were, however, mostly expressed in a scientific context, e.g. when they chose not to take part in some conferences or did not cooperate with some German colleagues because of their Nazi conviction. But they continued cooperating with Nazi scientists in some international organizations, e.g. with the *International Association for European Ethnology and Folklore* until WWII.